

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 2009

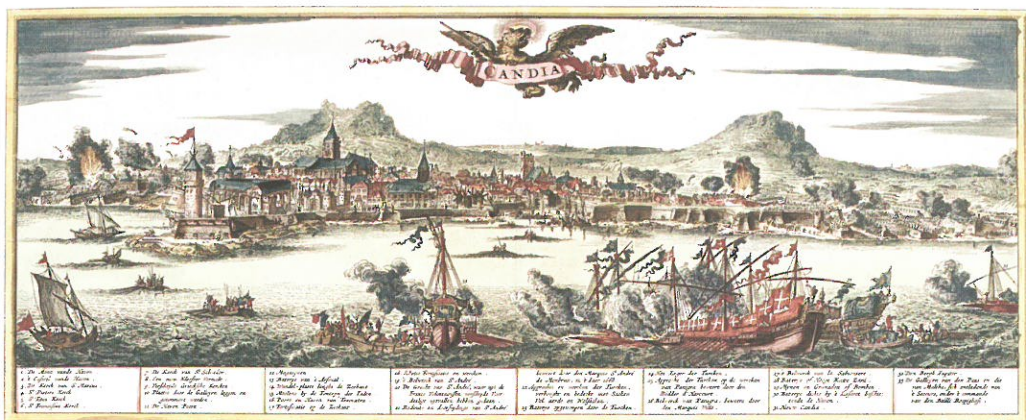
Τριακόσια σαράντα χρόνια
από την άλωση του Χάνδακα

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ἡ τελευταία περίοδος τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακα

Ἐντυπωσιακή χαλκογραφία τοῦ πολιορκουμένου Χάνδακα, ἀπὸ τὸν Ὁλλανδὸ Ν. Visscher.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ Κρήτη ἀποτελεῖ πλέον τὸ μοναδικὸ προπύργιο τῆς Δύσης σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Σημαντικὴ ναυτικὴ βάση τῶν Ἑνετῶν, “κάρφος εἰς τὰ ὄμματα” τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ νῆσος ἐξακολουθεῖ νὰ εὐημερεῖ, νὰ ἐμπορεῦεται, νὰ πολεμᾷ, νὰ παράγει πολιτισμό. Δὲν εἶναι δύσκολο λοιπὸν νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὰ αἷτια τοῦ Κρητικοῦ πολέμου. Ἐὰν οἱ Ὀθωμανοὶ κατάφερναν νὰ καταλάβουν τὴν Κρήτη, θὰ ἀποκτοῦσαν τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία στὴ θάλασσα, στερώντας παράλληλα ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς μία σημαντικὴ ναυτικὴ βάση.

Ἡ ἀφορμὴ δὲν ἦταν δύσκολο νὰ βρεθεῖ. Τὸ 1644 ἓνα τουρκικὸ καράβι πού μετέφερε προσκυνητὲς στὴ Μέκκα δέχθηκε ἐπίθεση ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες Ἱππότες. Οἱ Τούρκοι δὲν δίστασαν στιγμὴ νὰ κατηγορήσουν τοὺς Ἑνετοὺς ὅτι προσέφεραν ἄσυλο στοὺς ἐπιδρομεῖς καὶ μὲ τὸ πρόσχημα αὐτὸ νὰ κηρύξουν τὸν πόλεμο. Ἡ τουρκικὴ ἀρμάδα ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μετὰ ἀπὸ μία σύντομη στάση στὸ Ναυαρίνο –γιὰ νὰ παραπλανήσει τοὺς Ἑνετοὺς– τὴν 26ῃ Ἰουνίου 1645, ἔφτασε στὸν κόλπο τῆς Γωνιάς, στὰ δυτικὰ παράλια τῆς νήσου. 7.000 γενίτσαροι, 14.000 σπαχῆδες καὶ 50.000 στρατιῶτες προῆλασαν πρὸς τὴν πόλη τῶν Χανίων, γιὰ νὰ τὴν καταλάβουν μετὰ ἀπὸ πολιορκία 50 περίπου ἡμερῶν. Τὴν 22α Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους τὰ Χανιά παρεδόθησαν στὸν κατακτητὴ, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει, μετὰ ἀπὸ ἀνάλογη πολιορκία, ἡ παράδοση τοῦ Ρεθύμνου τὴν 20ῃ Ὀκτωβρίου 1646. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ προέλαση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀποτελοῦσε θέμα χρόνου καὶ μόνον.

Ὡστόσο, ἓνα ὄχυρὸ μὲ περίμετρο τριῶν περίπου ἰταλικῶν μιλίων, μὲ ἐπτὰ προμαχῶνες καὶ τάφρο βαθιὰ σκαμμένη μέσα στὸν βράχο, ἡ πόλη τοῦ Χάνδακα –ἡ Κάντια ὅπως ἀρέσκονταν νὰ τὴν ἀποκαλοῦν οἱ Ἑνετοί– ἀντιστάθηκε σθεναρά. Παρὰ τοὺς ναυτικούς ἀποκλεισμούς, παρὰ τοὺς λοιμούς καὶ τὶς σιτοδεῖες, τὴν ἔλλειψη νεροῦ καὶ πολεμοφοδίων, παρὰ τὸν τρόπο καὶ τὸν καθημερινὸ ἀγῶνα ἐπιβίωσης, οἱ Τούρκοι χρειάστηκαν 22 καὶ πλέον χρόνια γιὰ νὰ καταφέρουν νὰ τὴν καταλάβουν.

Ἡ πολιορκία τῆς πόλεως πέρασε διάφορες φάσεις. Τὸ πλῆθος τῶν χρονικῶν καὶ τῶν βιβλίων ποὺ ἔχουν γραφεῖ μὲ ἀφορμὴ τὸν *Κρητικὸ Πόλεμο*, ἀποδεικνύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Δυτικῶν γιὰ τὸν Χάνδακα. Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ*, ἕνας σύγχρονος τοῦ Κρητικοῦ πολέμου, ὁ Ὁλλανδὸς Olfert Dapper, περιγράφει τὴν τελευταία φάση τῆς πολιορκίας. Ὁ ἴδιος δὲν συμμετεῖχε, ἀλλὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες τοῦ ἀπὸ κείμενα καὶ διηγήσεις ἀξιόπιστων μαρτύρων, τὶς ὁποῖες συγκέντρωσε στὸ «Περὶ τῆς Νήσου Κρήτης» μέρος μεγάλου ἔργου του, μὲ τίτλο: *Ἀκριβὴς περιγραφή τῶν Νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους*.

....

«Ἔτσι, τὴν 21η καὶ 22α τοῦ ἰδίου μηνὸς ἀποβιβάσθηκε ὅλο τὸ στράτευμα καὶ ὅσοι δὲν χτυπήθηκαν ἀπὸ τὰ ἐχθρικὰ πυροβόλα μπῆκαν στὴν πόλη. Τὴν 23η συγκάλεσαν ἐκεῖ μεγάλο πολεμικὸ συμβούλιο, ὅπου κατέληξαν ὁμόφωνα ὅτι ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀντισταθοῦν καὶ νὰ προστατεύσουν τὴν πόλη, ἐκτὸς κι ἂν μὲ μιὰν ὑπεράνθρωπη προσπάθεια ἀποτολμοῦσαν δυναμικὴ ἐξοδο, γιὰ νὰ ἐκδιώξουν τὸν ἐχθρὸ ἀπὸ τὰ χαρακώματά του. Ἀποφάσισαν λοιπὸν νὰ ἐπιχειρήσουν γενικὴ ἐξοδο τὴν 27η τοῦ μηνός, καὶ νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ μὲ ὅλο τὸ ἱππικὸ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πεζικοῦ, ἐνῶ τὰ πλοῖα, ποὺ εἶχαν ἀγκυροβολήσῃ κοντὰ στὸν προμαχῶνα τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα, θὰ ἔβαλαν συνεχῶς κατὰ τῶν Τούρκων. Τὴν 26η ἀποβιβάσθηκαν ὅλα τὰ στρατεύματα καὶ τὴν ἴδια νύχτα ἀσχολήθηκαν μὲ τὶς προετοιμασίες τῆς ἐξόδου, ποὺ ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ τὴν αὐγὴ. Ἐπρεπε τέλος νὰ ἐξοπλισθεῖ τὸ στράτευμα καὶ νὰ διαιρεθεῖ σὲ τέσσερα διαφορετικὰ σώματα¹.

Τὸ πρῶτο, τοῦ ναυάρχου *Beaufort*, διοικοῦσαν οἱ *Martel*, *Vandray* καὶ *Gravier*· τὸ δεῦτερο – τὸ σῶμα τοῦ ἀντιναυάρχου – οἱ *Motte* καὶ *La Plante*· τὸ τρίτο ὁ ἱππότης *de Bouillon*, ὁ *Gabaret* καὶ ὁ ἱππότης *d' Ailly*, καὶ τὸ τέταρτο – τοῦ *Almeras* – οἱ *Panetier*, *La Roche*, *Fouter*, *Bitaud* καὶ ὁ ἱππότης *de Nesmond*.

Στὴ φρουρὰ τοῦ σώματος τοῦ Δουκὸς *Beaufort* ἀνατέθηκε νὰ βαδίζει στὸ ἀριστερὸν τοῦ ὅλου στρατεύματος, ἐνῶ ὁ ἴδιος διέταξε τὰ πλοῖα του νὰ πλησιάσουν ὅσο περισσότερο μποροῦσαν στὴ στεριά καὶ νὰ βάλλουν συνεχῶς κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Μετά, γεμάτος φλόγα καὶ θάρρος, κατέβηκε καὶ ὁ ἴδιος στὴν ξηρὰ καὶ ἐτέθη ἐπικεφαλῆς τετρακοσίων περίπου ἐθελοντῶν. Ἐπρηγοῦντο πενήντα γρεναδιέροι, ἀκολουθοῦμενοι ἀπὸ τρεῖς ἴλες ἱππικοῦ, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ κόμητος *Dampierre*.

Τὰ συντάγματα τοῦ *Harcourt*, τοῦ *Conty*, τοῦ *Linieres*, τοῦ *Montpesat* καὶ τοῦ *Vendome* ἀποτελοῦσαν σῶμα ἐφεδρείας ἢ ὀπισθοφυλακῆς, χωρισμένο σὲ τέσσερα τμήματα, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ κόμητος τοῦ *Choiseul*. Αὐτὸς ἐγκαταστάθηκε σὲ ἓνα ψηλὸ σημεῖο, γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἔνωση τῶν δυνάμεων τοῦ Βεζίρη, ποὺ εἶχε στρατοπεδεύ-

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα τοῦ κεφαλαίου: «Ἡ Κρήτη ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Τούρκων αὐτοκρατόρων», στὸ *Περὶ τῆς νήσου Κρήτης*, τμῆμα τοῦ ἔργου τοῦ Olfert Dapper, ποὺ ὅπως προαναφέρθηκε φέρει τὸν τίτλο: *Ἀκριβὴς περιγραφή τῶν νήσων τοῦ ἀρχιπελάγους*. Τὴν μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἔκανε ἡ Ἀρστέα Τ. Πλεῦρη.

1. Σύμφωνα μὲ ἄλλες πηγές ὁ Morosini εἶχε ἀντιρρήσεις, συμβούλευσε μάλιστα στοὺς Γάλλους νὰ ἀναβάλλουν τὴν ἐξοδο. Ὑπέκυψε ὅμως στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Δουκὸς τοῦ *Beaufort* καὶ τελικῶς ἡ ἐξοδος ἀποφασίσθηκε γιὰ τὴν 27η τοῦ μηνὸς Ἰουνίου.

Χάρτης τοῦ πολιορκούμενου Χάνδακα, τοῦ χαράκτη C. G. Decker.
 Ἀπὸ τὸ «Περὶ τῆς νήσου Κρήτης» ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου τοῦ O. Dapper.

σει μπροστὰ στὸν προμαχῶνα τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα, μ' ἐκείνες τοῦ Ἀγᾶ τῶν Γενιτσάρων, ποὺ βρίσκονταν μπροστὰ ἀπὸ τὸν προμαχῶνα τῆς Ἄμμου. Μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης γραμμῆς τοποθετήθηκαν πενήντα τυφεκιοφόροι τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ περίπτωση ἀνάγκης. Τὸ ὑπόλοιπο ἱππικὸ εἶχε ἐντολὴ νὰ καλύψει ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ τὶς γραμμὲς ποὺ ἐκτείνονταν μέχρι τὸν προμαχῶνα τῆς Ἄμμου. Τέλος, τὸ σύνταγμα τοῦ Montperou σχημάτισε ἓνα σῶμα φρουρᾶς τοῦ ὄχρου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὥστε νὰ καλύψει τὰ στρατεύματα σὲ περίπτωση ὑποχωρήσεως, ἂν ἀναγκάζονταν δηλαδὴ νὰ ἀναδιπλωθοῦν καὶ νὰ ὀπισθοχωρήσουν. Ἐπίσης, πεντακόσιοι σκαπανεῖς διατάχθηκαν νὰ κατεδαφίσουν καὶ νὰ καταστρέψουν τὰ ὀχυρώματα τοῦ ἐχθροῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ προμαχῶνα τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα.

Ἀφοῦ ρυθμίστηκαν ὅλα, βγήκαν προτοῦ χαράζει ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ σὲ ἄκρα σιγὴ προχωροῦσαν πρὸς τὸ στρατόπεδο τοῦ ἐχθροῦ. Ἀκόμη καὶ τὰ φυτίλια ἦταν σκεπασμένα, γιὰ νὰ μὴν ξεσηκωθοῦν οἱ Τούρκοι. Ἡ ἐντολὴ ποὺ εἶχε δοθεῖ ἦταν νὰ ξεκινήσει ἡ ἐπίθεση μὲ τὴν αὐγὴ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνατίναξη μιᾶς ὑπόγειας στοᾶς ποὺ εἶχαν προετοιμάσει γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν, ὥστε νὰ αἰφνιδιασθοῦν οἱ ἐχθροί, νὰ περιέλθουν σὲ σύγχυση, νὰ διαλυθοῦν καὶ νὰ τραποῦν εὐκόλα σὲ ἄτα-

κτη φυγή. Ἐπειδὴ ἡ στοὰ ἦταν βαθειὰ σκαμμένη καὶ γεμάτη νερό, ἡ πυρίτιδα τοποθετήθηκε πάνω σὲ σανίδες καὶ ἰκριώματα, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀναφλεγεῖ. Ἡ ὕγρασία ὅμως ἐκεῖ ἦταν τόση, ὥστε ἡ πυρίτιδα ὄχι μόνον δὲν μποροῦσε νὰ καεῖ, ἀλλ’ οὔτε κἂν νὰ ἀρπάξει. Ἄλλοι βέβαια πιστεύουν ὅτι ἡ στοὰ εἶχε τόση πυρίτιδα, ὥστε οἱ μηχανικοὶ δὲν τόλμησαν νὰ τὴν πυροδοτήσουν, φοβούμενοι μήπως προξενήσουν περισσότερο κακὸ στοὺς χριστιανούς, παρὰ στοὺς Τούρκους.

Τὸ πρόσταγμα γιὰ τὴν ἐξοδο δόθηκε μία ὥρα πρὶν τὴν αὐγή. Οἱ ἐθελοντές, ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀπόσταση μισῆς μόλις βολῆς τουφεκιοῦ ἀπὸ τὶς ἐχθρικές μηχανές, ἐπιτέθηκαν σὲ δύο ὄχυράματα, τὰ κατέλαβαν καὶ κατέσφαξαν ὅλους τοὺς Τούρκους ποὺ βρῆκαν ἐκεῖ. Τὸ ὑπόλοιπο στράτευμα ὄρμησε μὲ τὴν ἴδια ζέση καὶ θάρρος στὰ ἐχθρικά χαρακώματα, τὰ ὁποῖα κατέλαβε, ἐξοντώνοντας πάρα πολλοὺς ἐχθρούς. Κατέλαβε ἐπίσης καὶ τὸ ὄχυρὸ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦταν κτισμένο τὸ πυροβολεῖο ποὺ ἐβαλλε κατὰ τοῦ ὄχυροῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, καθὼς καὶ μιὰ μεγάλη ἀποθήκη πυρίτιδας, καὶ ἀχρήστευσε ὅλα τὰ κανόνια τοῦ ἐχθροῦ.

Μόλις ἄρχισε νὰ φωτίζει, οἱ Τούρκοι, ἀντιλαμβανόμενοι τὸ ἐγγχείρημα τῶν πολιορκουμένων, ἀναδιπλώθηκαν σ’ ἓνα ὕψωμα, ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὸν *Νέο Χάνδακα* [ὄχυρὸ Inadiye], καὶ ἀπὸ κεῖ, διαπιστώνοντας τὸ ἀνίσχυρο τῶν ἐπιτιθεμένων δυνάμεων, ἔφυγαν σὰν ἀστραπή, γιὰ νὰ ἀνακαταλάβουν τὰ χαρακώματά τους. Ὁ Δούκας *de Navailles*, θέλοντας νὰ ἀνακουφίσει τοὺς δραγόνους του, ποὺ πιέζονταν πολὺ ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ καὶ διέτρεχαν μεγάλον κίνδυνον, τοὺς καταδίωξε μὲ δύο συντάγματα πεζικοῦ καὶ δύο πυροβόλα.

Οἱ Τούρκοι ὥς τώρα βρίσκονταν σὲ μειονεκτική θέση κι ἔτσι ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν καὶ πάλι τὰ χαρακώματά τους. Μέχρι στιγμῆς φαινόταν πὼς οἱ Χριστιανοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ νικήσουν κατὰ κράτος, ὥσπου ἓνα ἀτυχὲς γεγονός, ἡ αἰτία τοῦ ὁποίου ποτὲ δὲν ἐξακριβώθηκε, προξένησε τέτοια σύγχυση καὶ ἀταξία, ὥστε δὲν κατάφεραν πιά νὰ ἀνασυνταχθοῦν. Μιὰ βολὴ ἀνατίναξε ὁλόκληρη τὴν ἀποθήκη ποὺ εἶχαν καταλάβει, ἡ ὁποία περιεῖχε ἑκατὸν τριάντα τέσσερα καντάρια πυρίτιδας. Πολλοὶ σωματοφύλακες καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν σκοτώθηκαν ἢ τραυματίστηκαν². Τοῦτο αἰφνιδίασε καὶ τρομοκράτησε τόσο πολὺ τοὺς Γάλλους, ὥστε δὲν μπόρεσαν νὰ συνέλθουν, φοβούμενοι ὅτι θὰ ἀνατιναχθοῦν ἀπὸ λεπτὸ σὲ λεπτὸ οἱ στοές ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπ’ τὰ πόδια τους, ἂν τὶς πυροδοτοῦσαν οἱ ἐχθροί. Διασπώμενοι λοιπὸν σὲ μικρότερες ὁμάδες, ἀκριβῶς ὅπως ἔκαμε καὶ ὁ στόλος, καὶ χωρὶς νὰ καταλάβουν τί προκάλεσε τὴν ἔκρηξη, ὀπισθοχώρησαν ἀτάκτως καὶ τρέχοντας ἄλλοι ἀπὸ ὁδὸ καὶ ἄλλοι ἀπὸ ὅτι ἐτράπησαν σὲ ἐπαίσχυντη φυγή.

Οἱ διοικητὲς καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ τοὺς συνφέρουν καὶ νὰ τοὺς πείσουν νὰ ἐπιστρέψουν στὴ μάχη. Μάταια ὅμως – τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ

2. Ὁ Ἐβλιά Τσελεμπὶ ἀναφέρει: *Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ ἓνας στρατιώτης τοῦ πυροβολικοῦ ζόνησε καὶ εἶδε τοὺς ἄπιστους κατάχαμα γύρω ἀπὸ τὰ κανόνια. Ἀντλήθηκε πὼς τὰ ὄπλα εἶχαν στομωθεῖ καὶ ἔναψε ἓνα φυτίλι ποὺ ὡδηγοῦσε στὴν μπαρρικαδοθήκη, πάνω στὴν ὁποία ἦταν ξαπλωμένοι οἱ καταραμένοι ἄπιστοι, ποὺ πετάχθηκαν στὸν οὐρανὸ ἀπὸ τὴν ἔκρηξη. Ὁ Ν. Σταυρινίδης ἀναφέρει μιὰ πληροφορία ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό κάποιου γερμανοῦ στρατιώτη: ..ἓνας γρεναδιέρος τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς κατέβηκε μὲ ἀναμμένο φυτίλι σὲ ἓνα ὑπόγειο μὲ μπαρούτι καὶ προκάλεσε τὴν ἔκρηξη.*

Ἡ διάταξη τῶν ἐχθρικῶν στρατευμάτων ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Χάνδακα.
Χάρτης πιθανότατα τοῦ G. Corner φυλασσόμενος στὴ Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.

κάμει στρατιῶτες πὺ ἀρχισαν νὰ χάνουν τὸ θάρρος τους ἀμέσως μόλις πῆραν τὸ βάπτισμα τοῦ πυρός, νὰ γυρίσουν στὴ μάχη. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ βεβαιώσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἄδικες οἱ σφοδρὲς κατὰ τῶν Γάλλων κατηγορίες γιὰ ἔλλειψη σθένους, ἀφοῦ αὐτὸ ἀπέδειξαν καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση. Ἦσαν τόσο τρομαγμένοι, ὥστε κατέρρεαν στὰ πρῶτα πυροβολεῖα καὶ τὴν ὀπισθοφυλακή, χωρὶς τίποτα νὰ μπορεῖ νὰ τοὺς συγκρατήσει – ἂν καὶ πρὸς τὸ τέλος ἀναθάρρησαν κάπως καὶ ἀντιστάθηκαν γιὰ λίγο στὶς δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ. Ὅταν ὁμως [οἱ ἐχθροὶ] κατέλαβαν τὸ ὄχυρὸ τοῦ *Νέου Χάνδακα* καὶ τὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ἀναγκάστηκαν πιά νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὰ χαρακώματά τους, ὑποκύπτοντας στὶς ἐπιθέσεις μεγάλης δυνάμεις Τούρκων. Κάποιοι λένε ὅτι ἓνας τόνος πυρίτιδας τῶν Φράγκων πῆρε φωτιά ἀπὸ τὰ ἴδια τους τὰ πυρομαχικά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τιναχθοῦν στὸν ἀέρα μερικοὶ στρατιῶτες τους.

Ὁ κόμης τοῦ *Choiseul* καὶ ὁ *Bret*, τὰ ἄλογα τῶν ὁποίων ξεψύχησαν μπροστὰ στὰ μάτια τους, ἐμψύχωναν τόσο πολὺ τὰ στρατεύματα πὺ διοικοῦσαν, ὥστε τὰ κράτησαν συντεταγμένα νὰ ἀντιστέκονται κατὰ τῶν ἐχθρῶν ὅσο περισσότερο μποροῦσαν. Ἐν τέλει ὁ δούκας *de Navailles* καὶ μερικοὶ ἄλλοι εὐγενεῖς τράβηξαν τὰ ξίφη τους κατὰ τῶν

ἐπιτιθεμένων Τούρκων κι ἔτσι ἡ ὑπόλοιπη φρουρά ἀποχώρησε ἀξιοπρεπῶς. Ὅσο γιὰ τὸν Δούκα τοῦ *Beaufort*, λένε ὅτι τόσο πολὺ ἀγανάκτησε ἀπὸ τὴν ἀνανδρία καὶ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν στρατευμάτων του, ὥστε δὲν θέλησε νὰ κάμει πίσω οὔτε ἓνα βῆμα. Ὁρμησε ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους, ὥπου δὲν μπορούσε πιά νὰ προχωρήσει, καὶ καταπατήθηκε ἀπὸ τὸ πλῆθος. Ἀργότερα ἀναζήτησαν τὸ σῶμα του μὲ μεγάλο ζῆλο, ἀλλὰ μάταια. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐτάφη κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἀποθήκης ποὺ εἶχε ἀνατιναχθεῖ, προκαλῶντας τέτοια ἀναστάτωση στὰ χριστιανικὰ στρατεύματα. Κάποιοι ἰσχυρίζονται ὅτι σκοτώθηκε ἀπὸ βολὴ μουσκέτου, ποὺ διαπέρασε τὸ σῶμα του³.

Τὸν χριστιανικὸ στόλο ἀποτελοῦσαν ὀγδόντα μικρὰ καὶ μεγάλα πλοῖα, ἑξὶ τριήρεις καὶ πέντε γαλέρες. Ὁ στόλος, ποὺ σχηματίζουν τὰ πλοῖα τοῦ Γάλλου βασιλέως, καθὼς κι ἐκεῖνα τῶν διαφόρων ἰταλικῶν περιοχῶν καὶ τῆς Μάλτας, ἦταν ἀγκυροβολημένος πολὺ κοντὰ στὴ στεριά. Ἀπὸ κεῖ τὰ πυροβόλα του ἐβαλλαν κατὰ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερη ἐπιτυχία καὶ ὄφελος. Τὴν ἴδια ὥρα ἓνα γαλλικὸ πλοῖο μὲ τὴν ὀνομασία *Τερέζα*, ἐφοδιασμένο μὲ ἐβδομήντα χυτὰ κανόνια καὶ πλήρωμα τριακοσίων ἀνδρῶν, ἀνατινάχθηκε μὲ ὅλο τὸ πλήρωμά του καὶ μόνον ἑξὶ ἄνδρες, ναῦτες καὶ στρατιῶτες εἶχαν τὴν τύχη νὰ σωθοῦν⁴.

Μετὰ τὴν τόσο κακὴ ἐκβασή τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος, ἀπὸ τὸ ὅποιο τόσα πολλὰ προσδοκοῦσαν, συγκάλεσαν νέο πολεμικὸ συμβούλιο τὴν 3ῃ Ἰουλίου, ὅποτε οἱ στρατηγοὶ πρότειναν νὰ ἐπιχειρηθεῖ νέα ἐξέοδος μὲ δέκα χιλιάδες Γάλλους. Τὴν πρόταση ἀποδέχθηκε εὐχαρίστως ὁ Δούκας *de Navailles*, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση νὰ προπορεύονται τέσσερις χιλιάδες Ἑνετοί, ποὺ γνώριζαν καλύτερα ἀπὸ τοὺς Γάλλους τὶς συνθήκες, τὴ διαμόρφωση τῆς τοποθεσίας, τὶς ὀχυρώσεις, τὶς ὑπόγειες στοᾶς καὶ τὰ χαρακώματα τῶν ἐχθρῶν, καὶ θὰ μπορούσαν νὰ τοὺς καθοδηγήσουν. Οἱ προτάσεις αὐτὲς ἔπεσαν στὸ κενό, ἀφοῦ ὁ Ἀρχιστράτηγος *Morosini* ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐξοικονομήσει τοὺς ἄνδρες του μέχρι ἐνός.

Δὲν μπορέσαμε ποτὲ νὰ μάθουμε πόσοι ἦσαν πράγματι οἱ Ἑνετοὶ ποὺ ἔχασαν τὴ ζωὴ τους στὴν τελευταία αὐτὴ ἐξέοδο, ἂν καὶ μερικοὶ συγγραφεῖς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ βεβαιώνουν, ἀνεβάζουν τὸν ἀριθμὸ τους σὲ χίλιους, ἐνῶ ἄλλοι μόνον σὲ πεντακόσιους.

Ὁ *Ricaut*, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες του ἀπὸ κάποιο ἀξιόπιστο πρόσωπο ποὺ συμμετεῖχε στὸ στράτευμα, μαρτυρεῖ πὼς ὅταν οἱ Τούρκοι καταμέτρησαν τὰ κεφάλια τῶν Γάλλων δὲν βρῆκαν περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα. Ἄλλοι ὅμως λένε πὼς ἦσαν τετρακόσια ἢ πεντακόσια. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους μάλιστα ἀξιωματοῦχους καὶ ἐθελοντὲς σκοτώθηκαν, μεταξὺ αὐτῶν δὲ καὶ ὁ Δούκας τοῦ *Beaufort* – τὸ σῶμα τοῦ

3. Στὴν ἀναζήτησή τοῦ πτώματος τοῦ Δουκὸς *Beaufort* ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἐβλιά Τσελεμπί. Ὁ Τσελεμπί θεωρεῖ τὸν *Beaufort* γιὰ τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας καὶ περιγράφει μὲ πόση ζέση “οἱ ἅπιοι” προσέφεραν ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια γρόσια καὶ τριακόσια κάστρα στὸ νησί τῆς Μεσίνας, γιὰ νὰ παραλάβουν τὸ πτῶμα του, ἂν εἶχε σκοτωθεῖ. Ὅμως, λόγῳ τῆς μεγάλης ζέσης, τὰ πτώματα εἶχαν ἀλλοιωθεῖ καὶ δὲν κατέφεραν νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἀναζήτησή μᾶς δίδει καὶ ὁ *Bigge (Der Kampf um Candia in den Jahren 1667-1669)*, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον οἱ Τούρκοι ἄδειασαν μπροστὰ τους πέντε μεγάλα σασκιά μὲ κομμένες καὶ ἀλατισμένες κεφαλὲς Γάλλων, τὶς ὁποῖες σκόπευαν νὰ στείλουν στὴν Κωνσταντινούπολη.

4. Ἡ ναυμαχία (ἁλμιράντε, ὅπως ἀποκαλεῖ ὁ Μπουνιαλὴς τὸ γαλλικὸ πλοῖο μὲ τὰ πενήντα ὀκτὼ κανόνια) μετέφερε τὸν δούκα *de Navailles* στὴν Κρήτη, καθὼς καὶ τὸ ταμεῖο τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ. Τὸ 1975 ὁ Γάλλος Κουστῶ, καὶ ἀργότερα ἡ Ἐφορεῖα Ἑναλίων Ἀρχαιοτήτων ἐρεῦνησαν τὸ ναυάγιο. Τὰ εὐρήματα ἐκτίθενται στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου.

οποίου δὲν βρέθηκε ποτέ – ὁ *Guise*, ὁ *de Roson*, καὶ πολλὰ ἄλλα σημαίνοντα πρόσωπα, καθὼς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἀξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν.

Μεταξὺ τῶν τραυματιῶν ἀναφέρονται καὶ πολλοὶ εὐγενεῖς. Μόνον ἑπτὰ ὅμως ἢ ὀκτὼ εἶχαν συλληφθεῖ αἰχμάλωτοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ μαρκήσιος *de Bois Dau-phin*, γιὸς στρατάρχη τῆς Γαλλίας, καὶ ὁ *Mr de Chateau-neuf*, στοὺς ὁποίους οἱ Τούρκοι ἐπιφύλαξαν γενναιόδωρη μεταχείριση, ὅλως ἀντίθετη μάλιστα πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἔθιμα αὐτοῦ τοῦ λαοῦ. Μετὰ τὴν ἐπιτυχία τους οἱ πολιορκητὲς σχημάτισαν ἕναν σωρὸ μὲ τὰ κεφάλια τῶν νεκρῶν, φτιάχνοντας – κατὰ τὸ ἔθιμο – ἕνα εἶδος τροπαίου. Ὑστερα, γιὰ νὰ δείξουν τὴ χαρὰ τους, τὰ στερέωσαν στὶς λόγχες τους καὶ τὰ στόλισαν μὲ γιρλάντες ἀπὸ λουλούδια. Τὸ ἔκαναν, καθὼς ἔλεγαν, γιὰ νὰ εἰρωνευθοῦν καὶ νὰ προκαλέσουν τὸν Γάλλο θεὸ τοῦ πολέμου. Ὅλα αὐτὰ δὲ συνοδεύονταν ἀπὸ τυμπανοκρουσίες καὶ φοβερὲς ἰαχές, καθὼς καὶ συνεχεῖς πυροβολισμοὺς τῶν μουσκέτων τους.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Δούκας *de Miranda* ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἰταλία μὲ νέο στράτευμα καὶ ἀγκυροβόλησε στὴ νῆσο Δία [Ντία]. Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του εἶχε 1500 ἄνδρες. Καθ' ὁδὸν ὅμως τοῦ ἀπέμειναν ἐξακόσιοι – οἱ ὑπόλοιποι πέθαναν ἀπὸ τὶς λοιμώδεις ἀσθένειες, πὺν προκάλεσαν οἱ κακουχίες καὶ ὁ καύσωνας. Κι ἐκεῖνοι ὅμως πὺν ἐπέζησαν, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦσαν νέοι στρατιῶτες χωρὶς ἐκπαίδευση καὶ πείρα, ἦσαν καὶ σὲ ἐξαιρετικὰ κακὴ κατάσταση. Ἀποτελοῦσαν λοιπὸν ἀνεπαρκῆ ἐνίσχυση καὶ ἀσήμαντὴ βοήθεια γιὰ τὴν υπεράσπιση μιᾶς πόλεως πὺν ἔπνεε τὰ λοιόσθια. Τελικῶς τὴν ἐγκατέλειψαν καὶ οἱ Γάλλοι καὶ ἡ ἀναχώρησή τους ὄχι μόνον ἐξασθένησε τὴ φρουρά, ἀλλὰ καὶ προκάλεσε τὴν ἀποχώρηση πεντακοσίων καὶ πλέον στρατιωτῶν – Γερμανῶν, Ἑλβετῶν καὶ ἄλλων ἐθνοτήτων – πὺν εἶχαν ἐνωθεῖ μὲ κείνους, μαχόμενοι ὑπὸ τὶς σημαῖες τους⁵.

Τὸ παράδειγμά τους ἀκολούθησαν οἱ ἐθελοντές, πὺν ἀποχώρησαν κι αὐτοί, ἐγκαταλείποντας τὸν Χάνδακα σὲ τέτοια κατάσταση, ὥστε ἦταν ἀδύνατον πιά νὰ ἀντισταθεῖ. Καθὼς δὲν ἀπέμεναν περισσότεροι ἀπὸ τέσσερις χιλιάδες ἱκανοὶ ἄνδρες καὶ κάθε ἡμέρα πεντακόσιοι καὶ πλέον φονεύονταν ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ ἢ ἐβγαίναν ἐκτὸς μάχης, ἦταν ἀδύνατον πιά νὰ μὴν πέσει ἡ πόλη στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Πρὸ αὐτῆς τῆς ἀπελπιστικῆς καταστάσεως ὁ Ἀρχιστράτηγος *Morosini* ἀναγκάσθηκε νὰ καλέσει τοὺς σημαντικότερους ἀξιωματούχους, γιὰ νὰ ἀποφασίσουν ἀπὸ κοινοῦ τί ἔπρεπε νὰ κάνουν.

Κατέληξαν ὁμόφωνα ὅτι ἡ φρουρά ἦταν τόσο ἐξασθενημένη, ὥστε δὲν θὰ μποροῦσε πλέον νὰ ἀντισταθεῖ ἐπὶ πολὺ καὶ νὰ σώσει τὴν πόλη. Πολλῶ μᾶλλον, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ προμαχώνα τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα οἱ Τούρκοι εἶχαν προχωρήσει μέ-

5. Αποθαρρημένος ὁ Δούκας *de Navailles* ἀποχώρησε μὲ τὸν στρατὸ του τὴν 21η Αὐγούστου 1669, παρασύροντας τὰ γερμανικά, ἰταλικά, ἑλβετικά καὶ μαλτέζικα στρατεύματα. Φαίνεται ὅτι οἱ ἀντεγκλήσεις καὶ οἱ διαπληκτισμοὶ μεταξὺ τοῦ *Morosini* καὶ τοῦ *de Navailles* εἶχαν δημιουργήσει μεγάλη ἔνταση στὶς μεταξὺ τους σχέσεις. Πολλὲς πηγὲς μάλιστα μιλοῦν σαφῶς γιὰ προεἰλημμένη ἀπόφαση τῶν Γάλλων νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν Χάνδακα. Συγκινητικὲς εἶναι οἱ στιγμὲς πὺν περιγράφει ὁ Σταυρινίδης, ὅπου ...*γονατιστοὶ κληρικοὶ καὶ ἄρχοντες παρακάλεσαν καὶ ἰκέτευσαν τὸν de Navailles νὰ μὴν πάρει τὸ στρατὸ του ἀπὸ τὸ Μεγάλον Κάστρο καὶ νὰ μὴν τοὺς ἀφήσει νὰ πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Ὁ de Navailles ὅμως ἔμεινε ἀσυγκίνητος καὶ τὴ νύκτα τῆς 20ῆς Αὐγούστου τὰ γαλλικὰ στρατεύματα ἐπιβίβασθηκαν ἀπὸ τὸ λιμανάκι τοῦ Δερματὰ καὶ ἀναχώρησαν γιὰ τὴ Ντία. Οἱ Τούρκοι, πὺν πληροφορήθηκαν ἀμέσως τὴν ἀποχώρηση τῶν Γάλλων, ἐπιτέθηκαν κατὰ τοῦ φρουρίου, ἀλλὰ οἱ υπερασπιστὲς κατάφεραν νὰ τοὺς ἀπωθήσουν. Μετὰ ἀπὸ τὸ περιστατικὸ αὐτό, πὺν ἔδωσε κάποια αἰσιοδοξία στοὺς πολιορκουμένους, ὁ Μοροζίνι ἰκέτευσε καὶ πάλι τὸν de Navailles νὰ διαθέσει τὶς δυνάμεις του, ἀλλ' ἐκεῖνος ἀρνήθηκε καὶ πάλι κατηγορηματικά.*

χρι τὰ τελευταῖα ὀχυρώματα, πού ἦσαν εὐάλωτα, κτισμένα μὲ εὐτελεῖ ὑλικά, καὶ ἄρα τίποτα πιά δὲν μπορούσε νὰ τοὺς σταματήσει. Ἐπὶ πλέον, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ προμαχώνα τῆς Ἀμμίου εἶχαν προωθήσει τὶς ὀχυρωματικὲς τοὺς θέσεις μέχρι τὰ νεώρια. Ἦσαν λοιπὸν σὲ θέση νὰ ἀποκλείουν τὸν λιμένα σὲ ελάχιστο χρόνο, διακόπτοντας ἔτσι τὴν τροφοδοσίαν καὶ κάθε εἴδους βοήθεια πρὸς τοὺς πολιορκούμενους.

Ἔτσι, συμφώνησαν τελικὰ νὰ συνθηκολογήσουν καὶ ἡ συνθήκη εἰρήνης ὑπεγράφη μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν καὶ τοῦ Μεγάλου Βεζίρη⁶. Οἱ κυριότεροι ὅροι τῆς ἦσαν:

1ον. Ἡ πόλις τοῦ Χάνδακα νὰ παραδοθεῖ στὰ χέρια τοῦ Μεγάλου Βεζίρη μὲ ὅλο τὸ πυροβολικὸ πού εἶχε πρὸ τοῦ πολέμου.

2ον. Τὰ φρούρια τῆς Σούδας καὶ τῆς Γραμβοῦσας καὶ τῆς Σπιναλόγκας, πού βρίσκονται σὲ βραχονησίδες βορείως τῆς νήσου Κάντιας, νὰ μείνουν στὴν κατοχὴ τῶν Ἑνετῶν, ὅπως καὶ τὸ φρούριο ἡ ἡ πόλις τῆς Κλίσσας, πού βρίσκεται στὴ Δαλματία.

3ον. Οἱ Ἑνετοὶ εἶχαν προθεσμία δώδεκα ἡμερῶν νὰ ἀποχωρήσουν μαζί μὲ τοὺς κατοίκους.

Συντάχθηκαν δύο ἀντίγραφα τῆς συνθήκης αὐτῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα, ὑπογεγραμμένο ἀπὸ τὸν Μεγάλον Βεζίρη καὶ σφραγισμένο μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Σουλτάνου, εἶχε γραφεῖ σὲ δύο γλῶσσες, τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἰταλική. Τὸ ἄλλο, πού εἶχε ὑπογράψει ὁ Ἀρχιστράτηγος *Francesco Morosini* καὶ εἶχε σφραγισθεῖ μὲ τὴ σφραγίδα τῆς Δημοκρατίας τῆς Ἑνετίας, ἦταν γραμμένο μόνο στὴν ἰταλική.

Μετὰ τὴν ὑπογραφή τῶν ὄρων τῆς συνθήκης ἔγινε ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ὁμήρων, πού ἀπὸ πλευρᾶς Ἑνετῶν ἦσαν ὁ *Faustino da Riva*, γενικὸς τοποτηρητής, ὁ *Giovanni Baptistista Calbo* καὶ ὁ *Zacharie Mocenigo*, μόλις προηγούμενος Δούκας ἡ Δόγης τῆς Κάντιας, καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὁ Βελὶρ Χασὰν Πασᾶς, ὁ Μαχμουτ Ἀγᾶς τῶν Γενιτσάρων καὶ ὁ Γιγουρτσὴ *Βέλ*, *τεφτεδάρης ἡ θησαυροφύλακας*.

Ὅσο μεριμνοῦσαν γιὰ τὴν παράδοση τῆς πόλεως στὸν μεγάλο Βεζίρη, στὸ στρατόπεδο τῶν ἐχθρῶν ἐπικρατοῦσε νεκρικὴ σιγὴ καὶ καμμιά καταστροφὴ δὲν ἔγινε στὴν πόλιν. Κατὰ τὴ διάρκειαν δὲ τῶν δώδεκα ἡμερῶν, πού ὀρίσθηκαν γιὰ τὴν ἀποχώρηση, οἱ στρατιῶτες ἀντάλλασσαν χαιρετισμοὺς πάνω ἀπὸ τοὺς προμαχῶνες καὶ τὰ ὀχυρώματα καὶ μιλοῦσαν μεταξὺ τους γιὰ τὰ δεινὰ καὶ τὶς περιπέτειες τοῦ πολέμου, σὰν νὰ μὴν εἶχαν ποτὲ διαφορὲς ἀνάμεσά τους καὶ σὰν ὅλον τοῦτον τὸν καιρὸ νὰ μὴν εἶχε δώσει ὁ ἓνας στὸν ἄλλον ἀφορμὴ γιὰ παράπονο. Ὁ Βεζὶρης ἔστειλε πολλὰς φορὲς χαιρετισμοὺς στὸν Ἀρχιστράτηγον *Morosini* καὶ στὸν μαρκήσιο *de Sain Andre de Montbrun*, γενικὸ διοικητὴ, καθὼς καὶ πολλὰ ἀναψυκτικά. Καὶ κεῖνοι ἀπὸ πλευρᾶς τους ἔκαμαν τὸ ἴδιο, ἀνταποδίδοντας ὅλες τὶς φιλοφρονήσεις του.

6. Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Γάλλων ὁ Ἀρχιστράτηγος *Morosini* βρέθηκε σὲ δεινὴ θέση. Τὸ βράδυ τῆς 27ης Αὐγούστου συγκάλεσε πολεμικὸ συμβούλιον καὶ γνωστοποίησε τὴν ἀπόφασίν του νὰ διαπραγματευθεῖ τὴν παράδοση τῆς πόλεως. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες πάνω σὲ ἓνα καῖκι μὲ λευκὴ σημαῖα οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν πολιορκούμενων προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιτύχουν συνάντησιν μὲ τὸν Κιοπρουλῆ, γιὰ νὰ συζητήσουν τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης. Ἀποφασιστικὸ ρόλον ἔπαιξε ἡ παρουσία τοῦ Παναγιωτάκη Νικουσίου, Μεγάλου Διεργωνεῖα τῆς Πύλης, πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκστρατείας συνόδευε τὸν Κιοπρουλῆ. Τελικῶς, στήθηκε χρυσοποικιλτὴ ἡ σκηνὴ τῶν διαπραγματεύσεων. Ἐκπρόσωποι τοῦ *Morosini* ἦσαν ὁ *Tomaso Anandì* καὶ ὁ Στέφανος Σκορδίλης, ἐνῶ ἀπὸ πλευρᾶς Τούρκων τὸν Κιοπρουλῆ ἐκπροσώπησαν ὁ Ἰμπραὴμ Πασᾶς, ὁ Ζουλφικάρ Ἀγᾶς, ὁ Παναγιωτάκης Νικουσίος, ὁ Ἀγᾶς τῶν Γενιτσάρων καὶ ὁ Καρακίλὰκ Ἀχμέτ Ἀγᾶς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας, ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν Ἑνετῶν σκοτώθηκαν ἢ τραυματίσθηκαν 39.985 ἄνδρες, ἐνῶ ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν Τούρκων 118.754. Τὰ πυροβολεῖα ποὺ εἶχαν στήσει οἱ Τούρκοι ἀπέναντι ἀπὸ τὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα καὶ τὸν προμαχῶνα τῆς Ἀμμου ἦσαν ἐφοδιασμένα μὲ πενήντα ἐννέα κανόνια, ποὺ ἔριχναν βόλια βάρους πενήντα ἕως ἑκατὸν εἴκοσι λιβρῶν.

Οἱ Τούρκοι πραγματοποίησαν πενήντα ἑξὶ ἐφόδους κατὰ τῆς πόλεως καὶ οἱ Ἑνετοὶ ἐπιχείρησαν ἐνενήντα ἑξὶ ἐξόδους. Οἱ Ἑνετοὶ ἀνατίναξαν χίλιες ἑκατὸν ἐβδομήντα τρεῖς ὑπόγειες στοές – τὰ λεγόμενα φουρνέλα – καὶ οἱ Τούρκοι τετρακόσιες ἐβδομήντα δύο⁷. Οἱ Ἑνετοὶ χρησιμοποίησαν πενήντα χιλιάδες τριακόσιους ἐβδομήντα τόννους πυρίτιδας καὶ ἔριξαν σαράντα ὀκτὼ χιλιάδες ἑκατὸν ἐβδομήντα μπάλες κάθε μεγέθους, καὶ βάρους πενήντα ἕως καὶ πεντακοσίων λιβρῶν. Ἐρριξαν ἐπίσης 100.960 χειροβομβίδες ἀπὸ χαλκὸ καὶ σίδηρο καὶ 84.874 ἀπὸ γυαλί. Ἐρριξαν 276.743 μπάλες κανονιοῦ διαφόρων μεγεθῶν καὶ χρησιμοποίησαν 18.044.951 λίβρες μολύβι καὶ 13.012.500 φυτίλια. Δὲν γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν ποσότητα τῶν ἐφοδίων ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ Τούρκοι. Ἡ πόλη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων τὴν Παρασκευή, 27 Σεπτεμβρίου, ἀφοῦ ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶχαν φύγει, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἱερεῖς καὶ μερικοὺς πρεσβύτες Ἑλλήνες, ὅλους ὑπέργηρους, μιὰ γυναίκα καὶ τρεῖς Ἑβραῖους.

Ἔτσι πέρασε στὰ χέρια τῶν Τούρκων ἡ νῆσος τῆς Κρήτης, γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς ὁποίας χύθηκε τόσο αἷμα καὶ δαπανήθηκαν ἄπειρες ποσότητες πολεμικοῦ ὑλικοῦ, στὴ διάρκεια τῶν εἴκοσι πέντε ὁλόκληρων χρόνων ποὺ κράτησε ἡ πολιορκία – ἀφοῦ ξεκίνησε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1645. Ἔτσι ἀλώθηκε τοῦτο τὸ σπουδαιότατο ὄχυρό, ποὺ τὸ θεωροῦσαν ἀπόρθητο. Ἔτσι τελείωσε ἡ πιὸ φημισμένη πολιορκία τοῦ κόσμου, μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια, τρεῖς μῆνες καὶ 27 ἡμέρες⁸.

Τὴν προηγούμενη τῆς παραδόσεως, λίγο μετὰ τὰ μεσάνυχτα, οἱ χριστιανοὶ κατέβασαν τὸν μεγάλο σταυρό, ποὺ εἶχε στηθεῖ πάνω σὲ ἓναν προμαχῶνα⁹. Περί τὴν ἐνάτη πρωινὴ ἓνας ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς βγήκε ἀπὸ τὴν πόλη, βάδισε πρὸς τὸ στρατόπεδο τῶν ἐχθρῶν καὶ στάθηκε πάνω στὸ ρῆγμα τοῦ προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, γιὰ νὰ παραδώσει στὸν μεγάλο Βεζίρη τὰ κλειδιά τῆς πόλεως μέσα σὲ ἓνα μεγάλο ἀσημένιο σαγάνι. Ἀπὸ πλευρᾶς του, ἐνῶ παρελάμβανε τὰ κλειδιά, ὁ μεγάλος Βεζίρης τοῦ δώρησε μίαν ὠραία ἐνδυμασία στολισμένη μὲ ζιμπελίνα, καθὼς καὶ πεντακόσια χρυσὰ φλουριά, ἐνῶ πρόσταξε νὰ μοιράσουν στοὺς ἀκολουθούς του ἄλλα διακόσια. Ὁ Βεζίρης θέλησε νὰ κάμει ἓνα δῶρο καὶ στὸν Ἀρχιστράτηγο *Μοροζίνι*, αὐτὸς ὅμως,

7. Οἱ ἱστορικοὶ ἀποκαλοῦν δικαίως τὴν πολιορκία τοῦ Χάνδακα “ὑπόγειο πόλεμο”. Ἐκατοντάδες ὑπονομοποιοί, κυρίως Ἀρμένιοι, ἔσκαβαν ὑπόγειες στοές, τίς ὁποῖες γέμιζαν μὲ πυρίτιδα καὶ τίς ἀνατίνασσαν – τακτικὴ ποὺ ἐφαρμόζαν τόσο οἱ Ἑνετοί, ὅσο καὶ οἱ Τούρκοι. Ἀντιλαμβάνεται εὐκολα κανεὶς τὸν ἐκκωφαντικὸ θόρυβο, τίς φθορὲς καὶ τὸν πανικὸ ποὺ προξενοῦσαν αὐτὲς οἱ ἐκρήξεις· *κι ἀπόκεις δίνουνε φωτιά κι ἄλλος σεισμός ἐγίνη / κι ἔλεγαν καὶ βουλούσινε ὅλοι τὴν ὥρα ἐκείνη. / Κι ὕστερα βγαίνει μιὰ βροντὴ μεγάλη καὶ μουγκάται...* λέει χαρακτηριστικὰ ὁ Μπουνιαλῆς. Συχνὰ συνέβαινε οἱ ὑπονομοποιοὶ νὰ συναντῶνται, ὅποτε μετὰ τῶν ἀντιπάλων διεξάγονταν πραγματικὲς μάχες κάτω ἀπ’ τὴ γῆ.

8. Ἡ πολιορκία ξεκίνησε τὸν Μάιο τοῦ 1668 μὲ ἀνελέητο βομβαρδισμὸ τῆς πόλης.

9. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ σταυροῦ ἀπὸ τὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ φρουρίου, τὸν προμαχῶνα τοῦ Μαρτινένγκο, ἐγίνε τὴν 27η Σεπτεμβρίου, τὴν παραμονὴ τῆς παραδόσεως. Ὁ σταυρὸς εἶχε τοποθετηθεῖ ἐκεῖ μετὰ τὴ νίκη τῶν πολιορκουμένων τὸν Αὐγούστο τοῦ 1648, ὡς σύμβολο τῆς ἁπαρτῆς πόλης.

ζητώντας εύγενικά συγνώμη, ἀρνήθηκε νὰ τὸ δεχθεῖ. Ὅσο συνέβαιναν αὐτὰ πάνω στὸ ρήγμα τοῦ προμαχώνα, μερικοὶ γενίτσαροι θέλησαν νὰ μποῦν μὲ τὴ βία στὴν πόλη. Τοὺς ἀπώθησαν ὅμως οἱ χριστιανοὶ ποὺ ἦσαν ἀκόμη στὶς σκοπιές, καὶ τρεῖς ἢ τέσσερις ἀπ' αὐτοὺς σκοτώθηκαν. Ὅταν ὁ Βεζίρης πληροφορήθηκε αὐτὴν τὴν ἀσχημία, κάλεσε τοὺς ὑπολοίπους ἐνώπιόν του καὶ ἀνασκολώπησε δημόσια δεκαπέντε ἀπ' αὐτοὺς πάνω στὸ ρήγμα¹⁰. Ἐπειτα ὁ *Topi Bachi* καὶ ὁ *Gebegi Bachi*, δηλαδή ὁ μέγας κύριος τοῦ πυροβολικοῦ καὶ ὁ κύριος ἡ γενικὸς ἐπιμελητὴς τῶν ὅπλων, μπήκαν καὶ παρέλαβαν τὸ φρούριο καὶ τὸ πυροβολικόν. Καθὼς οἱ Τούρκοι ἔμπαιναν στὴν πόλη ἀπὸ τὸ ρήγμα, ἡ ἐνετικὴ φρουρά, ποὺ δὲν ὑπερέβαινε πιά τοὺς δύομισυ χιλιάδες ἄνδρες (πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα ἦσαν ἄρρωστοι καὶ οἱ περισσότεροι ρακένδυτοι) ἀποχωροῦσε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καὶ ἐπιβιβαζόταν στὰ πλοῖα¹¹.

Μεταξὺ τῶν Τούρκων στρατηγῶν ἡ ἀξιωματούχων ποὺ παρέλαβαν τὴν πόλη ἦταν καὶ ὁ τεφετδάρης ἡ θησαυροφύλακας καὶ ὁ Ἀγᾶς τῶν γενιτσάρων. Λένε ὅτι ὁ πρῶτος, περνώντας ἀπὸ τὸ ρήγμα τοῦ προμαχώνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα καὶ βλέποντας ὅτι ἀπὸ κεῖ τὰ ὀχυρώματα ἦσαν χαμηλὰ καὶ εὐάλωτα, στράφηκε ὀργισμένος στὸν Ἀγᾶ τῶν γενιτσάρων καὶ τοῦ εἶπε: χαρίσαμε δώδεκα ἡμέρες γιὰ νὰ καταφέρουμε νὰ μᾶς παραδοθεῖ ἕνας τόπος, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ πάρουμε σὲ δύο ὥρες.

Ὅκτὼ ἡμέρες μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν χριστιανῶν μπήκε στὴν πόλη ὁ Βεζίρης ἀπὸ μιὰν ὑπέροχη γέφυρα ποὺ στήθηκε πάνω στὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα. Μόλις ἔφθασε, ἐπισκέφθηκε τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ποὺ εἶχε μετατραπεῖ

10. Μετὰ τὴ συνθηκολόγηση, ὑψώθηκε στὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μιὰ λευκὴ σημαία, σύμφωνα μὲ τὸ 7ο ἄρθρο τῆς συνθήκης, τὸ ὁποῖο ἀνέφερε: *Εὐθὺς ὡς ὑπογραφεῖ ἡ συνθήκη ἐτούτη καὶ οἱ λευκὲς σημαῖες κυματίζουν στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ φρουρίου, οἱ ἐμπόλεμοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ σταματήσουν κάθε ἐχθροπραξία τόσο πάνω στὴ γῆ, ὅσο καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν καὶ νὰ στείλουν τοὺς ὁμήρους τους, ποὺ θὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀκριβὴ ἐφαρμογὴ τῶν ὅρων τῆς.*

11. Τὴν 27η Σεπτεμβρίου 1669 οἱ τελευταῖοι χριστιανοὶ στρατιῶτες ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη. Τὰ γυναικόπαιδα καὶ οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι βρίσκονταν ἤδη στὴ Ντία. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Κρήτης ἀναζητήσε ἄσυλο τόσο στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς καὶ κυρίως στὰ Ἐπτάνησα, ὅσο καὶ στὴν ἴδια τὴν Βενετία. Φεύγοντας, οἱ χριστιανοὶ τοῦ Χάνδακα μετέφεραν τὰ κειμήλια, μεταξὺ ἄλλων δὲ τὴ σεπτὴ κἀρα τοῦ Ἁγίου Τίτου, τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Μεσοπαντίτισσας, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸν ναὸ τῆς Santa Maria della Salute στὴ Βενετία, καὶ τὸ λάβαρο τοῦ τελευταίου υπερασπιστῆ τοῦ Χάνδακα, Ἀρχιστράτηγου Morosini, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Correr. Ἡ κἀρα τοῦ Ἁγίου Τίτου ἐπεστράφη στὸν ὁμώνυμο ναὸ τοῦ Ἡρακλείου τὸν Μάιο τοῦ 1966, μετὰ ἀπὸ τρεῖς περίπου αἰῶνες. Στὸν ὅρο τῆς συνθήκης ποὺ ἐπέτρεπε στοὺς Ἑνετοὺς νὰ πάρουν μαζί τους τὰ κειμήλια τῆς πόλεως, ὀφείλεται καὶ ἡ μεταφορὰ στὴ Μητρόπολιν τῶν ἀρχείων τοῦ “βασιλείου” τῆς Κρήτης. Αντίγραφα ἐνὸς σημαντικοῦ μέρους τῶν ἀρχείων ἀπέκτησε πρόσφατα, μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἀειμνήστου ἐφόρου τῆς Ν. Γιανναδάκη, ἡ Β.Δ.Β. Ἡρακλείου. Ἡ κατάστασις τῆς πόλεως τὶς παραμονὲς τῆς παραδόσεώς της ἦταν πράγματι ἀπελπιστική. Ὁ Ν. Σταυρινίδης μᾶς δίδει μιὰ περιγραφή τῆς μέσας ἀπὸ τὰ μάτια ἐνὸς Γάλλου ἀξιωματικοῦ: *Ἡ πολιτεία ἦταν σὲ ἀξιοθρήνητη κατάστασις, οἱ δρόμοι ἦταν γεμάτοι ἀπὸ μπάλες κανονιῶν, ἄκουες βροντὲς καὶ ἀστραπὲς ἀπὸ τὶς κανονιὲς καὶ τὶς χειροβομβίδες τοῦ ἐχθροῦ· δὲν βρισκόταν οὔτε μιὰ ἐκκλησία ἢ ἕνα κτίριο ποὺ οἱ τοῖχοι του νὰ μὴν εἶχαν χτυπηθεῖ καὶ ρημαχτεῖ. Ὅλα τὰ σπίτια ἦταν ἐρειπωμένα. Κακὲς ἀναθυμιάσεις ἀναδίδονταν παντοῦ. Ὅπου καὶ ἂν ἐστρεφες τὸ βλέμμα σου, ἔβλεπες στοὺς δρόμους στρατιῶτες πεθαμένους, πληγωμένους καὶ ἀνάπηρους (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ἡ τελευταία περίοδος τῆς πολιορκίας τοῦ μεγάλου Κάστρου, Ἡράκλειο, 1979, σ. 83). Ὁ Τσελεμετί λέει χαρακτηριστικὰ: ..ὅλες αὐτὲς οἱ μάχες μοιάζουν μὲ περίπατο στὰ ἀμπέλια τοῦ Ἰρέμ μπροστὰ στὴν πολιορκία τοῦ Χάνδακα. Ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Ἀδὰμ ἦρθε ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς στὴ γῆ, δὲν ἔγινε οὔτε καὶ θὰ γίνεαι τέτοια μάχη.*

Ο υπερασπιστής του Χάνδακα Φραγκίσκος Μοροζίνι

σὲ τζαμί. Ἀφοῦ ἔκαμε τὸ Ναμάζι, τὶς προσευχὲς τοῦ δηλαδή, κατέλυσε στὸ νοσοκομεῖο τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, πού ἦταν κατάλληλα προετοιμασμένο γιὰ νὰ τὸν ὑποδεχθεῖ. Φιλοξενήθηκε ἐκεῖ θαυμάσια μὲ ἐξοδα τοῦ Σουλτάνου καὶ τοῦ προσέφεραν πεντακόσια πιάτα, μὲ πάμπολλα εἶδη ἐξαίρετων ἐδεσμάτων.

Ἡ πόλη βέβαια δὲν βρισκόταν πιά στὴν κατάσταση πού ἦταν πρὸ τοῦ πολέμου. Ἀπὸ τὰ πέντε μέρη πού τὴν ἀποτελοῦσαν, τὰ τέσσερα εἶχαν ἐντελῶς καταστραφεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας. Ὅλα τὰ ἄμφια καὶ ὅλα τὰ κοσμήματα ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ σπίτια εἶχαν μεταφερθεῖ – δὲν ἄφησαν οὔτε τὶς κλειδαριὲς στὶς πόρτες. Τὰ περισσότερα ὅπλα πού βρέθηκαν μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν Ἑνετῶν ἦσαν παλαιὰ καὶ ἐντελῶς σκουριασμένα. Πάνω στὶς ντάπιες δὲν βρέθηκαν παρὰ τριακόσια πενήντα μικρὰ κανόνια καὶ μέσα στὴν πόλη παρέμειναν πέντε μόνον κάτοικοι καὶ μερικοὶ πρεσβύτες Ἕλληνες, ὅλοι ἀδύναμοι καὶ ἐξασθενημένοι, τριάντα ἐν συνόλῳ ἄτομα. Κανεὶς δὲν εἶδε ποτὲ πιὸ φρικιαστικὸ θέαμα, πιὸ ἐκφραστικὴ εἰκόνα τῶν δεινῶν καὶ τῶν καταστροφῶν πού ἀκολουθοῦν συνήθως τὸν πόλεμο.»

Σκηνὴ ἀπὸ τὴν πολιορκία τοῦ Χάνδακα.
Ἀπεικονίζει ἐπίθεση τῶν πολιορκουμένων σὲ ὄχυρὴ θέσιν τῶν πολιορκητῶν.
(Ἀπὸ εἰκογογραφίαν τοῦ 19ου αἰῶνα).